

RUTILIUS NAMATIUS

SUR SON RETOUR

Nouvelle édition

Texte établi et traduit

par

ÉTIENNE WOLFF

Professeur à l'Université de Paris X-Nanterre

avec la collaboration

de

SERGE LANCEL (†)

Professeur honoraire à l'Université Stendhal-Grenoble III

pour la traduction

et de

JOELLE SOLER

Maître de conférences à l'Université de Paris IV-Sorbonne

pour l'introduction

PARIS

LES BELLES LETTRES

2007

CONSPECTVS SIGLORVM

I. Codices et editio princeps

- V *Vindobonensis* 277, anno fere 1501.
 VI manus Filippini Bononi, qui scripsit uersus I, 1-242 et 415-456 ;
 VI² manus Sannazari, qui scripsit uersus I, 243-414 et 457-644, suppleuit et correxit VI, emendationes nonnullas in margine adiecit ;
 VI³ manus ignota quae scripsit uersus II, 1-68 ;
 V* manus Petri Summonte, qui ad I, 76 in margine correxit.
 R *Romanus*, Ms. Caet. 158, anno fere 1530.
 B editio princeps Bononiae anno 1520 edita.
 C *Copenhagen Kongelige Bibliotek*, Gl. kgl. S. 429, saeculo XVI ineunte, f. 52v.

II. Editiones et adnotationes criticae

- Almeloveen* : Th.J. van Almeloveen, édition de Rutilius, Amsterdam, J. Wolters, 1687.
Auctores observationum miscellanearum, vol. III, Amsterdam, 1733, p. 363-369.
Bährens : E. Bährens, édition de Rutilius Namatianus, dans *Poetae Latini minores*, t. 5, Leipzig, Teubner, 1883, p. 3-30.
*Bartalucci*¹ : A. Bartalucci, « Note rutiliane », *Studi classici e orientali* 14, 1965, p. 30-39.
*Bartalucci*² : A. Bartalucci, recension de l'édition de Casio

LIBER PRIMUS

Velocem potius reditum mirabere, lector,
tam cito Romuleis posse carere bonis.

Quid longum toto Romam uenerantibus aeuo ?

Nil unquam longum est quod sine fine placet.

O quantum et quotiens possum numerare beatos,
nasci felici qui meruere solo,

5

qui Romanorum procerum generosa propago
ingenitum cumulant Urbis honore decus !

Semina uirtutum demissa et tradita caelo
non potuere aliis dignius esse locis.

10

Felices etiam qui proxima munera primis
sortiti Latias obtinuere domos !

Religiosa patet peregrinae Curia laudi
nec putat externos quos decet esse suos.

Ex fragmentis RV Tili cLaudii Nematiani de reditu suo e Roma.
In Galham Narbonen<sem> (margine dextera abscisa) V CLA-
VDII RVTILII POETAE DI<GNISSIMI> (cf. in fine libri I) R
CLAVDIVS RVTILIVS POETA PRISCVS DE LAVDIBVS VR-
BIS, ETRVRIAE ET ITALIAE in prima pagina, LEONI DECIMO
PONTIFICI MAXIMO MEDICAE FLORENTINO IOANNES
BAPTISTA PIVS CLIENS in secunda, tum in nona et ante textum
libri I AD VENERIVM RVFIVM (de quo uide adn. ad I, 421) RVTI-
LII CLAVDII NVMATIANI GALLI VIRI CONSVLARIS, PRAE-
FECTORII VRBIS, TRIBUNI MILITVM, PRAEFECTI PRAETO-
RIO, LIBER PRIMVS CVI TITVLVS ITINERARIVM B

nonnullos uersus initio deesse censent plerique edd. || 1 potius
VRB : prorsus conl. Keene || reditum VRB : -tu conl. Bährens || 2 totum
uersum om. V¹, suppl. V² || tam cito VRB : quam cito Pithou quam me
ita conl. Barth || 3 toto VRB : tot Mazocchi || 5 quantum VRB : quater
Heinsius || possum VR : possem B Panvinio Castalio non est Heinsius
|| 13 curia VB : gloria R || 14 quos VRB : quo Mazocchi.

Ordinis imperio collegarumque fruuntur 15
 et partem genii quem uenerantur habent,
 quale per aetherios mundani uerticis axes
 concilium summi credimus esse Dei.
 At mea dilectis fortuna reuellitur oris
 indigenamque suum Gallica rura uocant. 20
 Illa quidem longis nimium deformia bellis,
 sed quam grata minus, tam miseranda magis.
 Securos leuius crimen contemnere ciues :
 priuatam repetunt publica damna fidem.
 Praesentes lacrimas tectis debemus auitis : 25
 prodest admonitus saepe dolore labor.
 Nec fas ulterius longas nescire ruinas,
 quas mora suspensae multiplicauit opis.
 Iam tempus laceris post saeua incendia fundis
 uel pastorales aedificare casas. 30
 Ipsi quin etiam fontes si mittere uocem
 ipsaque si possent arbuta nostra loqui,
 cessantem iustis poterant urgere querelis
 et desideriiis addere uela meis.
 Iamiam laxatis carae complexibus Urbis 35
 uincimur et serum uix toleramus iter.

15 fruuntur V² in margine RB : feruntur expunctum V¹ || 16 ue-
 nerantur VB : -ratur R Ussani || 17 aetherios RB : etherios V aethe-
 rias Bahrens || mundani VB : -dam R || axes VR : axis R Ussani
 arces Bahrens || 18 concilium VR : connubium B Panvinio Castalio
 || dei VB : rei R || 19 reuellitur VRB : refe- Barth || 21 longis VB :
 longis R || 22 miseranda VB : uene- R || 23 contemnere VB : conten-
 dere R || 25 uersus 25-26 post 27-28 ponendos censuit Schenkl ||
 26 labor VRB : fauor Heinsius || 29 tempus VB : tepidus R || saeua
 VR : longa B Panvinio Castorina || 34 addere VR : reddere B Pan-
 vinio || uela VRB : uerba coni. uir doctus apud Wernsdorf || 35
 laxatis VRB : laxatus Simler laxati Almeloveen lassati Schrader ||
 carae VB : e...re lacuna fere quattuor litt. R sacrae coni. dubitanter
 Ussani.

Electum pelagus, quoniam terrena uiarum
 plana madent fluuiis, cautibus alta rigent.
 Postquam Tuscus ager postquamque Aurelius agger
 perpessus Geticas ense uel igne manus, 40
 non siluas domibus, non flumina ponte coerces,
 incerto satius credere uela mari.
 Crebra relinquendis infigimus oscula portis,
 inuiti superant limina sacra pedes.
 Oramus ueniam lacrimis et laude litamus, 45
 in quantum fletus currere uerba sinit :
 « Exaudi, regina tui pulcherrima mundi,
 inter sidereos, Roma, recepta polos !
 exaudi, genitrix hominum genitrixque deorum,
 non procul a caelo per tua templa sumus. 50
 Te canimus semperque, sinent dum fata, canemus :
 sospes nemo potest immemor esse tui.
 Obruerint citius scelerata obliuia solem
 quam tuus e nostro corde recedat honos.
 Nam solis radiis aequalia munera tendis, 55
 qua circumfusus fluctuat Oceanus.
 Voluitur ipse tibi qui continet omnia Phoebus
 eque tuis ortos in tua condit equos.
 Te non flammigeris Libye tardauit arenis,
 non armata suo reppulit Vrsa gelu. 60
 Quantum uitalis natura tetendit in axes,
 tantum uirtuti peruia terrae tuae.

37 terrena VRB : tyrrhena *coni. dubitanter Bartoli* || uiarum
 VRB : uetebant *Bährens* || 38 fluuiis VRB : pluuiis *Heinsius* || cau-
 tibus VB : cantibus R || 39 postquamque BV² : postquam V¹R post-
 quamquam *Panvinio* || agger BV : ager R || 41 siluas RB : syluas V
 uillas *Heinsius* || 43 relinquendis VR : reliq- B *Panvinio* || 49 ge-
 nitrix hominum V : genetrix h- RB nutrix h- *Bährens* || 51 sinent
 V²RB : om. V¹ || 52 sospes VRB : hospes *Cuper* || 53 scelerata VRB :
 celatum *Heinsius* || 55 radiis VB : radios R || 56 qua V² *in margine*
 RB : quam V¹ || 58 ortos *Castalio* : ortus VB *Panvinio* ortas R || 59
 te V²RB : om. V¹ || 61 uitalis VB : -les R *Müller* || tetendit V¹ p.c.
 B : tendit V¹ a.c. R.

Fecisti patriam diuersis gentibus unam ;
 profuit iniustis te dominante capi.

Dumque offers uictis proprii consortia iuris,
 urbem fecisti quod prius orbis erat.

65

Auctores generis Venerem Martemque fatemur,
 Aeneadum matrem Romulidumque patrem.

Mitigat armatas uictrix clementia uires :

conuenit in mores nomen utrumque tuos.

70

Hinc tibi certandi bona parcendique uoluptas :

quos timuit superat, quos superauit amat.

Inuentrix oleae colitur uinique repertor

et qui primus humo pressit aratra puer ;

aras Paeoniam meruit medicina per artem,

75

factus et Alcides nobilitate deus.

Tu quoque, legiferis mundum complexa triumphis,

foedere communi uiuere cuncta facis.

Te, dea, te celebrat Romanus ubique recessus,

pacificoque gerit libera colla iugo.

80

Omnia perpetuos quae seruant sidera motus

nullum uiderunt pulchrius imperium.

63 patriam *V*¹ p.c. *RB* : patrium : *V*¹ a.c. || 64 iniustis *VB* : inus-
 us *R* inuictis *Castalio* multis *Juret* infestis *Schrader* || dominan-
 te *VRB* : dominante *Helmsius* || 65 iuris *VB* : iuris *R* regni *Galateo*
 || 67 auctores *V* : autores *R* autorem *B* *Pauvino* *Castalio* || uenerem
 martemque *VRB* : martem ueneremque *Damm* || 69 mitigat *V*¹ p.c.
RB : nit- *V*² a.c. || 70 nomen *VRB* : numen *coni.* *Barth* || utrumque
VB : utrumque *R* || 71 bona *VRB* : par *coni.* *Bährens* || parcendique
VB : certandique *R* || uoluptas *VRB* : uoluntas *coni.* *Burman* || 76
 factus et *V*² in margine plerique edd. : fretus et *V*¹ *RB* *Pauvino*
 fretus it *Barth* fertur et *Bährens* || nobilitate *VRB* : nob- *Castalio* ||
 deus *V*² *RB* : donis deletum *V*¹ || 79 te dea *V*² *RB* : dea *V*¹ || recessus
VRB : receptus *coni.* dubitanter *Burman* || 80 pacificoque *VB* : pa-
 cificoque *R* *Vessereau* || libera *VB* : libica *R* p.c. libica *R* a.c. || 81
 perpetuos *VRB* : tuo *Müller* || motus *VRB* : motu *Müller*.

Quid simile Assyriis conectere contigit armis,
 Medi finitimos cum domuere suos ?
 Magni Parthorum reges Maceumque tyranni 85
 mutua per uarias iura dedere uices,
 Nec tibi nascenti plures animaeque manusque,
 sed plus consilii iudiciiue fuit.
 Iustis bellorum causis nec pace superba
 nobilis ad summas gloria uenit opes. 90
 Quod regnas minus est quam quod regnare mereris :
 excedis factis grandia facta tuis.
 Percensere labor densis decora alta tropaeis,
 ut si quis stellas pernumerare uelit,
 confunduntque uagos delubra micantia uisus : 95
 ipsos crediderim sic habitare deos.
 Quid loquar aereo pendentis fornice riuos,
 qua uix imbriferas tolleret Iris aquas ?
 Hos potius dicas creuisse in sidera montes :
 tale Giganteum Graecia laudet opus. 100
 Intercepta tuis conduntur flumina muris :
 consumunt totos celsa lauacra lacus.

83 assyriis V²B : assiriis R om. V¹ || armis V : arma B Panvinio
 Castalio arua coni. Burman || in fine uersus signum interrogationis
 posuit Doblhofer || 84 cum domuere VB : quum domuere R tum
 domuere coni. Burman condomuere Müller || 85 magni V²RB : om.
 V¹ ipsi V² in margine postea deletum Castorina || maceumque Pi-
 thou : macedumque VRB || 89 pace VB : parce R || 91 quam quod
 VB : quod quam R || mereris VB : mireris R || 92 facta VRB : fata
 Panvinio multique edd. || 93 percensere V¹ p.c. RB : precensere V¹
 a.c. persensere Mazocchi || 96 ipsos : VRB : ipso Mazocchi || cre-
 diderim sic VRB : credideris hic Burman || 97 loquar VB : loquor
 R || 98 qua VRB : par uel quo coni. Burman || imbriferas VB : him-
 briferas R iris aquas Garzya || tolleret V² in margine RB : tollerat
 V² etiam in margine tolerat V¹ colligat coni. Bährens || iris aquas
 VRB : imbrifera Garzya || 99 sidera V²RB : sidere V¹ || 100 tale
 VRB : quale Barth || laudet V¹ p.c. : laudat V¹ a.c. RB Panvinio || in
 fine uersus signum interrogationis posuit Helm || 101 intercepta V :
 intercaepa B interrepta R intersaepta Ellis.

Nec minus et propriis celebrantur roscida uenis
 totaque natiuo moenia fonte sonant.
 Frigidus aestiuas hinc temperat halitus auras 105
 innocuamque leuat purior unda sitim.
 Nempe tibi subitus calidarum gurgēs aquarum
 rupit Tarpeias hoste premente uias.
 Si foret aeternus, casum fortasse putarem :
 auxilio fluxit qui rediturus erat. 110
 Quid loquar inclusas inter laquearia siluas,
 uernula qua uario carmine ludat auis ?
 Vere tuo nunquam mulceri desinit annus
 deliciasque tuas uicta tuetur hiems.
 Erige crinales lauros seniumque sacrati 115
 uerticis in uirides, Roma, recinge comas.
 Aurea turrigero radiant diademata cono
 perpetuosque ignes aureus umbo uomat.
 Abscondat tristem deleta iniuria casum ;
 contemptus solidet uulnera clausa dolor. 120
 Aduersis solemne tuis sperare secunda :
 exemplo caeli ditia damna subis.

103 uersus 103-104 post 105-106 ponendos censuit Schenkl
 || 104 totaque VRB : totaque Müller || moenia VB : nenia R || 105
 aestiuas hinc B : estiuas hinc V extiuas hic R || 106 innocuamque
 VB -cuumque R || 107 subitus VB : -tas R || 109 aeternus VB :
 ext- R Vessereau || 110 rediturus VB : reditur R periturus Heinsius ||
 111 loquar VB : liquar R || inter VRB : subter Bährens || 112 uernula
 qua Panvinio Castalio : uernula quae VRB Simler uernula quas
 conl. Helm uernulaque Mazocchi || uario VB : uaria R || ludat VRB
 Castalio : ludat Panvinio laudat Bährens || 113 annus VB : annis
 R || 116 recinge VRB : refinge Heinsius retinge Dobhofer repinge
 conl. Dobhofer || 117 radiant V² in margine RB : radiant V¹ || 118
 umbo VR : umbro B || deleta VB : delata R || 120 contemptus VB :
 contentus R || 121 aduersis solemne tuis sperare secunda Simler :
 aduersus solem ne uis s. s. VB Panvinio aduersus solem neuis s.
 s. R aduersis solemne uiris s. s. Castalio aduersis solemne tuum
 s. s. conl. Keene aduersis sollemne tibi s. s. uel aduersis sollemne
 uices s. secundas conl. Burman || 122 exemplo VB : ex templo R ||
 caeli edd. : coeli VRB : coelo Mazocchi.

- Astrorum flammae renouant occasibus ortus ;
 lunam finire cernis ut incipiat.
 Victoris Brenni non distulit Allia poenam ; 125
 Samnis seruitio foedera saeua luit.
 Post multas Pyrrhum clades superata fugasti ;
 fleuit successus Hannibal ipse suos.
 Quae mergi nequeunt, nisu maiore resurgunt
 exiliuntque imis altius acta uadis. 130
 Vtque nouas uires fax inclinata resumit,
 clarior ex humili sorte superna petis.
 Porrige uicturas Romana in saecula leges
 solaque fatales non uereare colos,
 quamuis sedecies denis et mille peractis 135
 annus praeterea iam tibi nonus eat.
 Quae restant nullis obnoxia tempora metis,
 dum stabunt terrae, dum polus astra feret.
 Illud te reparat quod cetera regna resoluit :
 ordo renascendi est crescere posse malis. 140
 Ergo age, sacrilegae tandem cadat hostia gentis :
 summittant trepidi perfida colla Getae.
 Ditia pacatae dent uectigalia terrae ;
 impleat augustos barbara praeda sinus.

123 renouant V² in *margin* B : nouant V¹ ronauant R || 124
 finire VB : fini R || 125 brenni V² in *margin* : brēni V¹ p.c. breni B
 poeni V¹ a.c. bromii R || allia VB : alia R || poenam V² in *margin* :
 poenum V¹ penum R paenum B Panvinio || 126 samnis VB : sannus
 R || saeua VRB : foeda Schrader || luit VR p.c. B : fluit R a.c. || 127
 superata VB : -acta R || 129 nisu V¹ : nixu V² in *margin* postea de-
 letum RB || 130 exiliuntque VB : exiliumque R || imis VB : milis R
 uadis uel salis con. dubitanter Ussani || acta V² in *margin* : alta V¹
 RB Panvinio || uadis VRB : uadi Mazocchi || 133 romana VB : roma
 R roma in tua con. dubitanter Ussani || 134 colos VRB : colus Cas-
 tallo || 136 nonus eat VB : nouus erat R Mazocchi || 137 nullis VB :
 nullis R || metis VRB : maestis Bährens || 139 reparat VB : rapiat R
 || 140 renascendi VB : -ciendi R || 141 sacrilegae tandem VB : sacri
 lege tantem R || 143 pacatae VB : pagate R.

Aeternum tibi Rheneus aret, tibi Nilus inundet, 145
 altricemque suam fertilis orbis alat.
 Quin et fecundas tibi conferat Africa messes,
 sole suo diues, sed magis imbre tuo.
 Interea et Latiis consurgant horrea sulcis
 pinguique Hesperio nectare prela fluant. 150
 Ipse triumphali redimitus arundine Thybris
 Romuleis famulas usibus aptet aquas,
 atque opulenta tibi placidis commercia ripis
 deuehat hinc ruris, subuehat inde maris.
 Pande, precor, gemino placatum Castore pontum ; 155
 temperet aequaream dux Cytherea uiam,
 si non displicui, regerem cum iura Quirini,
 si colui sanctos consulique patres.
 Nam quod nulla meum strinxerunt crimina ferrum,
 non sit praefecti gloria, sed populi. 160
 Siue datur patriis uitam componere terris,
 siue oculis unquam restituere meis,
 fortunatus agam uotoque beatior omni,
 semper digneris si meminisse mei. »

146 alat VB : alet R || 147 conferat VB : -ret R || 148 imbre B
 Panvinio . hybre R hibre V || 149 et VB : om. R Castorina || horrea
 VB : horreat R hordea Herrmann || 150 prela V : praela B phura R
 || 151 redimitus VB : redimus R || 152 romuleis VB : -isque R ||
 usibus VR : ossibus B Panvinio Castalio classibus coni. Castalio
 Juret iussibus coni. Barth || 153 commercia B Panvinio Castalio :
 comertia V comertia R commertia Mazocchi || 154 deuehat VB :
 deueuehat R || subuehat VB : subeat R || maris V¹ p.c. V² in margi-
 ne : muris V¹ a.c. || 155 placatum RB Panvinio Castalio : pacatum
 V placato Burman || pontum B Panvinio : portum V potum R || 156
 temperet VRB : tempera coni. dubitanter Bährens || 157 displicui
 VB : -cur R || cum VRB : cui Mazocchi || quirini VRB : quiriti Herr-
 mann || 158 colui VB : coluis R || consulique VB : consiliumque R
 || 159 strinxerunt VB : strixerunt R || 160 sit VRB : id Heinsius ea
 coni. dubitanter Burman.